

כתביו של האב הישועי גספר ברזאו מהורמוז: הרהורים על המושגים "דתיות" ו"אדיקות" במאה השש-עשרה

לאונרדו כהן

ברשימותיו הראשונות מהאי הורמוז שבין מפרץ עומאן שבאוקיינוס ההודי לבין המפרץ הפרסי, בגבולות איראן היום (שהיה מוכר לפני המאה הארבע-עשרה בשם ג'רון), כתב האב הישועי גספר ברזאו כי המקום הוא "סדום השנייה"¹. הוא תיאר את האי כארץ המנוונת ביותר בעולם, מקום של חייתיות, תאוה והתפרקות מוחלטת מערכי מוסר ודרך ארץ: הנוצרים חוטאים בשל בורותם ומקיימים קשרים עם מזרים (מוסלמים), עם יהודים ועם עובדי אלילים (Gentiles). עוד טען ברזאו כי ילידי המקום הם בורים.² לפי ברזאו, פרנסיסקו חוויאר עצמו – השליח הנוצרי הקתולי הראשון להודו – רצה להגיע להורמוז בעקבות מידע על היקף החטאים באי.³ אולם נסיעתו של חוויאר ליפן מנעה ממנו לעשות כן,⁴ והוא הנחה את האב ברזאו לנסוע במקומו. בחודשים הראשונים שלו בהורמוז דיווח ברזאו כי הוא החל לאסוף מידע על המקום ועל דרך החיים בו: "נדהמת", הוא כותב, "מה שסיפרו לי נשמע בלתי נתפס, לבסוף הבנתי כי זו הארץ האבודה ביותר בעולם, ולא תהיה אבודה יותר מזאת". ברזאו טוען כי בכה בשל הדברים האלה פעמים רבות: "כל סוג של חייתיות ותאוה שאפשר למצוא בעולם נמצא כאן. הנוצרים התבוללו לגמרי עם המוסלמים, עם הטורקים, עם היהודים ועם הפגאנים, עד כדי כך שהם אינם מזהים עוד את עצמם. ויש סיבות נוספות לכך: כמה ילדים של נוצרים הפכו למזרים [מוסלמים] במקום הזה!"⁵

- 1 Josef Wicki, ed., *Documenta Indica* (1550-1553) (Roma: Monumenta Historica Societatis Iesu, 1950), 2:249
- 2 Josef Wicki, ed., *Documenta Indica* (1540-1549) (Roma: Monumenta Historica Societatis Iesu, 1948), 1:606, 657
- 3 פרנסיסקו חוויאר עזב את ליסבון באפריל 1541 והגיע לגואה במאי 1542.
- 4 Wicki, *Documenta Indica*, 1:598, 643. פרנסיסקו חוויאר הוא השליח הנוצרי הקתולי הידוע הראשון למזרח (O Apóstolo do oriente). הוא נולד בנברה שבספרד בשנת 1506 ויצא למיסיון במזרח בחסות הכתר הפורטוגלי. הוא הגיע להודו ומשם עבר ליפן. חוויאר נחשב חלוץ מסדר הישועים במזרח. הוא נפטר בשנת 1552 ובשנת 1619 הכריז עליו האפיפיור פאולוס החמישי קדוש בכנסייה הקתולית.
- 5 Wicki, *Documenta Indica*, 1:606

האב ברזאו השתייך למסדר הישועי, שייסד איגנציוס מליוולה זוכה להכרת האפיפיור בשנת 1540. עד מהרה היה המסדר הזה לאחד מעמודי התווך של הרפורמציה הקתולית, וקיים פעילות מיסיונרית ענפה בעולם כולו.⁶ נוסף על האב ברזאו הצטרפו מיסיונרים רבים מהמסדר הישועי למסע למזרח בחסות אימפריית הים הפורטוגלית במהלך התפשטותה של הממלכה מזרחה באותם הימים.⁷

הישועים היו מופקדים על חינוך והפצת הנצרות בקרב העמים באסיה, באפריקה ובאמריקה. פעילות המיסיון מעבר לים הייתה אחד העקרונות החשובים של המסדר ואחת ממטרותיו המרכזיות. ברזאו היה אחד החברים במעגל הקרוב ביותר לפרנסיסקו חוויאר, ומההתכתבות ביניהם אפשר ללמוד על רמה גבוהה של אמון והערכה הדדית.⁸ ברזאו הגיע מצפון הולנד. הוא נולד בשנת 1515 בעיירה גואס שבזילאנד, אי בפלנדריס, למד בלובן, ולקראת שנת 1536, בקלן, התגייס לצבאו של הקיסר קרל החמישי, קיסר האימפריה הרומית הקדושה.

השנים 1536-1538 היו ראשיתה של המלחמה האיטלקית. לאחר שפרנסואה הראשון, מלך צרפת, פלש לאיטליה וכבש את טורינו, אך לא הצליח לכבוש את מילאנו, פלש קרל החמישי לפרובאנס והחל להתקדם לעבר אקס-אן-פרובאנס. חייליו התקדמו דרך הרי האלפים לאיטליה, ולאחר מכן לכיוון צרפת, כדי להתעמת עם צבאו של פרנסואה הראשון. בנובמבר 1536, במהלך המלחמה, נערך מסעם של הישועים הראשונים מפרזי לווניציה. המזל לא האיר פנים למלך קרל, והוא נאלץ לסגת. בשלב האחרון של המלחמה הזאת – המכונה גם המערכה על פרובאנס – השתתף גם הישועי פרנסיסקו דה בורחה (לימים הגנרל השלישי של מסדר הישועים) וחברו המפורסם גרסילסו דה לה וגה,⁹ שנהרג במלחמה זו.

מאוחר יותר הסיר ברזאו את מדי החייל והחליט להצטרף למסדר הבנדיקטי במנזר של מונטסראט שבקטלוניה. עם זאת, הוא לא נשאר שם זמן רב ושב לחפש את ייעודו בעולם. את מקומו מצא לבסוף בפורטוגל, ובה הצטרף למסדר הישועים. כפי שהוא מדגיש באחד ממכתביו: "באתי לפורטוגל בלתי מסופק מהחיים הנזיריים שהיו לי במנזר של גבירנתו של מונטסראט".¹⁰

Guy Bedouelle, *The Reform of Catholicism, 1480-1620*, trans. James K. Farge 6
(Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2008)

Dauril Alden, *The Making of an Enterprise: The Society of Jesus in Portugal, Its Empire, and Beyond, 1540-1750* (Stanford: Stanford University Press, 1996) 7

Eduardo Javier Alonso Romo, "Gaspar Barzeo: el hombre y sus escritos", *Archivum Historicum Societatis Iesu* 77 (2008): 64 8

גרסילסו דה לה וגה היה אחד המשוררים והיוצרים החשובים ביותר בתקופת תור הזהב של ספרד. 9

Alonso Romo, "Gaspar Barzeo", 69-70 10

ב־20 באפריל 1546, בהיותו בן 31, התקבל ברזאו למסדר הישועי בקוימברה. את מניעיו לבחירה זו הוא מפרט במכתב שיועד לממונה עליו במסדר:

לא הצטרפתי למסדר כדי שישרתו אותי, אלא כדי לשרת; לא באתי לחפש את עצמי, אלא את ישוע המשיח אשר נצלב, ללכת אחריו בעוני, בצניעות ובצייתנות תמידיים, כפי שהבטחתי לו. לכן אני מכריז, אני מבטיח, אני מוכן ואני מוסר את עצמי לכבודך להיות עבד עולם של חברי מסדר הישועים, מבשל, מנקה, שליח לקניות או דוור [...] באותה המידה אני מוסר את עצמי לכבודך בשם ישוע המשיח לשרת בכל משרה נמוכה [...] לטפל במצורעים, בקורבנות מגפות וכל מחלה אחרת, אפילו מידבקת; ארצה לשרת תמיד בבתי חולים ולעבוד בארצות רחוקות, בהודו, אצל הפרסטה¹¹ [אתיופיה] או בגינאה, בבגדים עלובים וקרועים, ברעב ובצמא, בקור ובחום, בגשם ובשלג ובכל קשייו של העולם הזה.¹²

ההתכתבות הזאת מספקת מידע חשוב על המניעים, הציפיות והערכים של גספר ברזאו, וכן על השקפות העולם שמבעדן יתבונן בתרבויות שיפגוש כמה שנים אחר כך במזרח. כפי שנראה להלן, הוא ידגיש תמיד את העוני, את הצניעות, את הצייתנות ואת הסגפנות בדבריו על עצמו ועל אנשים שימצא אותם שותפים לו מבחינת מעלותיהם, לפעמים גם על מי שלא הייתה להם זיקה לאמונה הנוצרית הקתולית "האמתית". רק בהיותו בן שלושים למד ברזאו את השפה הפורטוגלית, אבל מכאן ואילך היה תלוי בה ונדרש להטיף ולכתוב בשפה זו. מהגיעו לפורטוגל לא יצא עוד ברזאו מתחום הארצות שבחסותה של אימפריית הים הפורטוגלית.

אחרי שמונה חודשים במסדר, בדצמבר 1546, מינה סימון רודריגז, ממייסדי מסדר הישועים וראש המחוז הפורטוגלי שלו, את ברזאו לכומר, ובשנת 1548 הפליג ברזאו בהוראת רודריגז מליסבון להודו כדי לשרת שם במיסיון. לאחר שהייה בגואה ביקש פרנסיסקו חוויאר מברזאו כי ייסע לעיר הורמוז שבאי ג'רון כדי להטיף בה. ברזאו הגיע למקום ביוני 1549 ושהה בו עד 1551. בשלוש השנים האלה הוא ניסח מכתבים ארוכים השופכים אור על ההיסטוריה של הקהילות הדתיות בהורמוז.¹³ הוא היה דרשן

11 הכוונה היא לכומר יוחנן (Preste João), הדמות האגדית שזוהתה בתקופת ברזאו עם מלך אתיופיה.

12 מובא אצל 71, "Gaspar Barzeo", Alonso Romo,

13 ראו, לדוגמה, מאמרו של וולטר פישל, המדגיש את חשיבותם של כתביו ברזאו להבנת תולדותיהן של הקהילות היהודיות באזור באותה תקופה, Walter J. Fischel, "New Sources for the History of the Jewish Diaspora in Asia in the Sixteenth Century", *The Jewish Quarterly Review* 40 (1950): 379-399

מיומן והצליח לזכות באמונם של אזרחים וחיילים, חלקם אף סירבו לצאת לשדה הקרב בלעדיו.¹⁴ על פי הנחיות המסדר היה על המיסיונרים לשלוח מכתבים מפורטים מהשטח, בפרקי זמן מסוימים שנקבעו, ולדווח לממונים עליהם ברומא ובפורטוגל על הישגיהם ועל קשייהם.¹⁵ וכך, כמו כל ישועי אחר, חויב גם ברזאו לשלוח דיווחים בכתב על תפקודו, על הצלחותיו ועל כישלונותיו. אין ספק שהעולם שממנו בא, ההשכלה הדתית שלו ותפיסת עולמו, הביאו את ברזאו למסקנות ביקורתיות מאוד על אורח חייה של האוכלוסייה המקומית בהורמוז, המקום "המקולל" שהוא עצמו בא לתקן.

עם זאת, חרף הרושם המצטייר מהמובאות לעיל, מקריאה מעמיקה במכתביו של ברזאו עולה תמונה מורכבת של רגשותיו כלפי האוכלוסייה המקומית, תמונה הסותרת, מן הסתם, את החלוקה הדיכוטומית שלו את החברה לצדיקים (הוא וחבריו) ולחוטאים (הנוצרים, המוסלמים, היהודים והפגאנים המקומיים). כפי שציין צבי בן-דור בנית, הרעיון שבני אדם מאכלסים את העולם כולו העמיד אתגר תאלוגי משמעותי מאוד לפני הנצרות בהיותה דת אוניברסלית. כל הגילויים המדעיים הדרמטיים שהתגלו עד מחצית המאה השש-עשרה, העמידו את אירופה מול עולם שונה מאוד מזה שדומיין קודם לכן.¹⁶

בהקשר הזה, מאמר זה מבקש לבחון את העמדות שפיתח הישועי הראשון שהגיע לאי הורמוז כלפי תופעות דתיות, תופעות של שילוב מנהגים בקרב אוכלוסיות מגוונות ותופעות של ערבוב בין בני קהילות, שהעמידו בסימן שאלה את עקרונות הנצרות כפי שהוא הכיר אותה. כיצד הבין ברזאו את התופעות האלה? כיצד הבדיל בין שייכות "לאמונה הנכונה" לבין אדיקות שהיא מעלה אישית? איזה מידע אתנוגרפי הוא הותיר אחריו על המקום הזה ועל התקופה הזאת? המקורות העומדים במרכז המאמר הם מכתביו של ברזאו, שפורסמו במקור בשפה הפורטוגלית, באוסף הידוע שערכו יוסף ויקי ויון גומס, *Documenta Indica* (דוקומטה אינדיקה), ובו מכתביהם של הישועים

14 Alonso Romo, "Gaspar Barzeo", 63-92; Georg Schurhammer, *Francisco Javier y su tiempo, India 1547-1549*, trans. Felix de Areito (Navarra: Gobierno de Navarra. Compañía de Jesús – Arzobispado de Pamplona, 1992), 3:367-375, 4:484-519; Alonso de Andrade and Juan Eusebio Nieremberg, *Varones ilustres de la Compañía de Jesús*, vol. 2 (Bilbao: Administración del Mensajero del Corazón de Jesús, 1889), 136-186

15 Friedrich Markus, "Circulating and Compiling the *Litterae Annuae*: Towards a History of the Jesuit System of Communication", *Archivum Historicum Societatis Iesu* 77 (2008): 3-39

16 Zvi Ben Dor Benite, *The Ten Lost Tribes: A World History* (New York: Oxford University Press, 2009), 130

מהודו מהשנים 1540-1597.¹⁷ בהקשר הזה חשוב לציין שהמיסיונרים הישועים, שהתפזרו במקומות רבים בעולם, מילאו בקפדנות את החובה שהטילו עליהם מנהיגי המסדר, ושלחו לעיתים קרובות מכתבים ובהם מידע מפורט על המקום ועל הפעילות המיסיונרית שעשו.¹⁸ לכן אפשר למצוא במקורות הללו מידע רב על הסיפור האישי ועל התפיסה הסובייקטיבית של המיסיונרים עצמם, וגם מידע אתנוגרפי יקר ערך ומסקרן על העולם שפגשו.

האי הורמוז במאה השש־עשרה

ההיסטוריה של הורמוז מימי הביניים ועד ראשית העת החדשה המוקדמת קשורה קשר הדוק להיסטוריה של הסחר הימי הפרסי. במשך חמש מאות שנים, מן המאה השתיים־עשרה ועד המאה השבע־עשרה, היה האי הורמוז בסיס מרכזי של המסחר במפרץ הפרסי ובאוקיינוס ההודי. לקראת סוף המאה השלוש־עשרה, הפך האמיר רוכן אל־דין מחמוד קלהאטי את הורמוז למעצמה אזורית, וכך הכפיף לשליטתו את כל הנתיבים הימיים באזור. התרחבות טריטוריאלית זו הביאה את שליטי האי לאמץ את התואר "מלך" במקום "אמיר". אפשר לומר אפוא כי עצמאותו האמיתית של הורמוז הושגה בימי המלך רוכן אל־דין מחמוד. בסביבות שנת 1300 העביר המלך בהא אל־דין חג'ז את חצרו לאי ג'רון, ובנה אותה במרחק שמונה קילומטרים מהחוף, כדי ליצור חיץ ימי בין ממלכתו לבין הפולשים המונגולים. הוא בנה עיר ונמל שהיו לעיר הורמוז החדשה. במהלך הזמן נודעו הן הנמל הן האי באותו השם – הורמוז, ואילו עיר החוף נודעה בשם גומברון (Gombroon), ומאוחר יותר, בתקופה הצפונית באיראן, בשם בנדר־י עבאס.¹⁹ מהמאה השלוש־עשרה ועד הגעת הפורטוגזים במאה השש־עשרה הפכו מלכי הורמוז את האי למוקד עיקרי של המסחר בין הודו לאיראן: מרכז לייצוא של סחורה איראנית וסוסים ערביים ולייבוא תבלינים ועשבי תיבול מגוג'אראט ומדקאן שבחוף המערבי של הודו. מלכי הורמוז נהגו להעצים את יוקרתם במסגרת הסחר ההודי-איראני וחיצוקו את הלגיטימציה שלהם כשפרשו את חסותם על מוסדות סוניים חשובים ומימנו בנייה של מסגדים, בתי ספר דתיים ובתי חולים. עם זאת, תושבים שיעים שחיו

Josef Wicki and John Gomes, *Documenta Indica*, 18 vols. (Roma: Apud Monumenta Historica Soc. Iesu, 1948-1988) 17

Markus, "Circulating and Compiling the Litterae Annuae", 3-39 18

Mohammad Bagher Vosoughi, "The Kings of Hormuz: From the Beginning till the Arrival of the Portuguese", in *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 92-93; David Commins, *The Gulf States: A Modern History* (London and New York: I. B. Tauris, 2012), 30 19

במקום קיימו את הטקסים הייחודיים שלהם בחופשיות, וכמוהם גם הינדים מגוג'אראט, נוצרים מזרמים שונים ויהודים.²⁰

בתחילת המאה השש־עשרה מנתה האוכלוסייה העירונית בעיר הורמוז 50,000 תושבים לערך. ההיסטוריון הפורטוגלי המפורסם יואו דה בארוס (1496-1570) מציין כי בשנת 1554 היו בעיר בין 10,000 ל־12,000 משקי בית,²¹ והחייל, הדיפלומט ומגלה הארצות גרסיה דה סילבה אי פיגרואה (1550-1624) מדווח על אוכלוסייה של 40,000 איש, מהם מאתיים משקי בית פורטוגלים,²² שלוש מאות נוצרים הודים, שמונה מאות הודים פגאנים (כפאר), מאתיים יהודים ואלף ומאתיים מוסלמים.²³ אוכלוסייה הודית חייתה במפרץ הפרסי ובאזורים עירוניים עוד לפני בואם של הפורטוגלים. יש עדויות שבשנת 1507 חיו קבוצות גדולות של סוחרים גוג'ראטיים בח'ור פפאן (אחת מערי החוף של עומאן, היום בשארג'ה – אחת האמירויות שבאיחוד האמירויות הערביות).²⁴ בשל המדיניות הפרגמטית של האמירים במאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה, היה האי הורמוז לאחד ממרכזי המסחר המפורסמים והמשגשגים ביותר באסיה. במאה החמש־עשרה, ערב הגעתם של הפורטוגלים למזרח, נהנה האי הורמוז ממעמד גבוה כל כך מבחינת עושרו עד שנהיה מוקד משיכה רב עוצמה לצי הפורטוגלי. הגעתם של אפונסו דה אלבוקרקי, בן אצולה ואדמירל פורטוגלי, והצי שלו למפרץ הפרסי הביאה לשינוי רב בכלכלה ובמדיניות הפוליטית של האי הורמוז. אימפריית הים הפורטוגלית התפשטה לאזורים נרחבים בחופי האוקיינוס ההודי, מקומות שהיו עד אז ברובם בשלטון מוסלמי. בתקופה הזאת תפס הצי הפורטוגלי כמה תחנות מרכזיות של הסחר הימי באזור. אלבוקרקי כבש את גואה בשנת 1510 ואת מלאקה ב־1511, אך כשל בניסיון להשתלט על עדן בשנת 1512. בשנת 1515 הצליח אפונסו דה אלבוקרקי לכבוש בשנית את הורמוז,²⁵ והשליטה עליו הייתה אמורה לתרום למימוש שאיפות הפורטוגלים להשיג שליטה בסחר הימי באוקיינוס ההודי.

- Commins, *The Gulf States*, 30 20
 Jean Aubin, "Le royaume d'Ormuz au début du XVIe siècle", *Mare Lusio-Indicum* 21
 2 (1972): 150
 Jeffrey S. Turley and George Bryan Souza, *The Commentaries of D. García de* 22
Silva y Figueroa on His Embassy to Shah 'Abbās I of Persia on Behalf of Philip
III, King of Spain, trans. Jeffrey S. Turley (Leiden-Boston: Brill, 2017), 282
 Turley and Souza, *The Commentaries of D. García*, 262-263 23
of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth
Centuries (London: Eyre and Spottiswoode, 1939), 2:1041
 Vosoughi, "The Kings of Hormuz", 94 24
 João Teles e Cunha, "The Portuguese Presence in the Persian Gulf", in *The Persian* 25
Gulf in History, 210

לפי ההשקפה הפורטוגלית, היה צורך לשכנע את השליטים המקומיים (בכוח או שלא בכוח) כי האינטרס שלהם הוא לאפשר לפורטוגלים לבנות מבצרים (Fortalezas) ולהכיר בזכויות הממלכה האירופית באזור. המבצרים היו אפוא סמלים לסמכותו ולעוצמתו של מלך פורטוגל, וגם לעוצמתו של הצי הצבאי הפורטוגלי, שמנעו את הצורך בכיבוש בכוח.²⁶ חשיבותו האסטרטגית והכלכלית של האי הוכרעה מיד כאשר ביססו הפורטוגלים נוכחות של ממש במפרץ הפרסי בראשית המאה השש־עשרה, במסגרת מאמצי ההתפשטות שלהם באסיה לאחר גילוי נתיב הים להודו סביב כף התקווה הטובה. אלבוקרקי, המשנה למלך הראשון של הודו וכובש הורמוז בשנת 1507, אמר: "שלושה מקומות בהודו הם מרכזו של המסחר בחלק הזה של העולם ומפתחיו העיקריים: הראשון הוא מלאקה, השני הוא עדן והשלישי הוא הורמוז, [נקודת] הכניסה והיציאה לסחר בים הפרסי. לפי דעתי, העיר הזאת, הורמוז, היא החשובה מכולם".²⁷ כפי שצוין, המרקם הדתי של הורמוז הורכב ממוסלמים, שיעים וסונים, מנוצרים, מיהודים ומהינדים. כבר בשנת 1442 ציין הכרוניקאי והמלומד הפרסי עבד אל־רזאק סמרקנדי שהיו הינדים בהורמוז. סובלנות דתית וחופש מוחלט בקיום טקסים דתיים היו עקרון יסודי במדיניות הפנים של האמירים. מלך הורמוז היה סוני, אבל שיעים רבים חיו באי. לשיעים היה חופש פולחן כבר בראשית שלטונם של האמירים בהורמוז, בלי קשר ללחץ של המלכים מבית צפוי.²⁸ גם ההינדים שבאי נהנו מחופש דתי מלא לערוך את טקסיהם.

בהורמוז התגוררו גם כמאה משפחות יהודיות, אך במאה השבע־עשרה רק אחת מהן ידעה עברית.²⁹ קבוצות של נוצרים שהשתייכו לכמה מסדרים כנסייתיים, כגון הנסטוריאנים, היעקובינים, הגאורגים והארמנים, נהנו מחופש פולחן מוחלט.³⁰ כאשר הגיעו הפורטוגלים לאי הם התרשמו מהחופש הקיים, ולכן בהסכמיהם הרשמיים עם מלך הורמוז לא ראו צורך להתעקש על חופש הדת של הנוצרים. חופש הדת באי הסביר פנים לרוב האוכלוסיות, ומצב זה משך השקעות ממקורות שונים והכניס לאי הון רב.³¹ סוחרים איראנים, ערבים, הודים ואפריקנים ניהלו בהורמוז עסקאות מסחר בסביבה שלווה, ומכאן ברור שהחיים הכלכליים והחברתיים בהורמוז במאות החמש־

John Villiers, "Introduction: Faithful Servant and Ungrateful Master: Albuquerque and the Imperial Strategy of King Manuel de Fortunate", in *Albuquerque: Caesar of the East*, eds. T. F. Earle and John Villiers (Warminster: Aris & Phillips, 1990), 9

Fischel, "New Sources", 381-382 מובא אצל 27

Vosoughi, "The Kings of Hormuz", 94 28

שם. 29

שם. 30

שם. 31

עשרה והשש־עשרה היו בעלי אופי רב־תרבותי. עיקרון חשוב ובעל משמעות בהורמוז היה כיבוד זכויותיהם של תושבים בעלי זהות דתית אחרת. השליטים עסקו בשמירת החוקים והקפידו על יחסים שלווים ועל קיום במשותף של כל הקבוצות.³²

העימות של ברזאו עם הנוצרים המקומיים

אם אכן אלו היו פני הדברים, והקיום המשותף של בני כל הדתות בהורמוז פרח, מדוע הצטייר האי בעיני ברזאו כארץ מופקרת שנעשים בה חטאים רבים? התשובה לשאלה זו נשענת על עקרונות הרפורמציה הקתולית, שהתפתחה בתקופה ההיא. אכן, אף כי הפעילות של האב ברזאו בהורמוז קדמה להקמת האינקוויזיציה בגואה (1561), התכתבויותיו ביטאו את רוחה של הרפורמציה הקתולית, שקבעה משמעת קפדנית ונוקשה הרבה יותר כלפי התנהגות הכמורה הרגולרית (הנזירים) והכמורה הסקולרית (הכמרים המשרתים בקהילה). מכתביו של ברזאו מעידים על חוסר הרמוניה ועל סכסוכים תמידיים עם הקהילה הנוצרית־הקתולית המקומית בשל חוסר משמעת, ועל חוסר שביעות הרצון שלו מהכמרים הסקולרים. בכמה מקומות מזכיר האב ברזאו את העקרונות המנחים את אמונתו והתנהגותו: ענווה קיצונית, תודעה עצמית, צייתנות, עוני ופרישות ואהבה גדולה.³³ למשל, במכתב שנשלח מהורמוז בשנת 1549 ברזאו פורש את מעלות הענווה, העוני, הצניעות והצייתנות, וטוען שהן הדרך לדעת את אלוהים ולהשיג חירות עליונה ועושר עליון.³⁴ בשל השקפת העולם הזאת התקשה ברזאו לקבל את אורח החיים ואת נורמות ההתנהגות של האוכלוסייה המקומית, ובעיקר את אורח החיים של האוכלוסייה הקתולית בהורמוז, שהייתה בעיניו מתיירנית ולא הציבה גבולות. אחת הדוגמאות שברזאו מביא היא שנוצרים רבים לא סמכו על הכמרים שלהם ולכן החליטו להתוודות אצלו.³⁵ עוד הוא כותב:

בשמו של ישו, אפשר לומר כי היו אלו האנשים הרעים ביותר שנולדו בעולם הזה: אשמים בשלוש מאות חטאים ציבוריים, חלקם נואפים עם נוצריות, אחרים עם נשים נשואות, אחרים מביאים איתם נשים מוסלמיות שאיתן הם ישנים, אחרים עם יהודיות וגם עם פגאניות, אחרים מתכחשים לדתם, אחרים גונבים, וכל זה בפומבי. היו אחרים, בני שמונים, שמעולם לא התוודו במהלך חייהם, אחרים שהכנסייה החרימה שלוש מאות פעמים, אחרים שהלכו ממקום

32 שם, 99.

33 “Humildade extrema, cognitio propria, obediencia, pobreza e castidade, e amor grande” (Wicki, *Documenta Indica*, 1:604)

34 שם, 653.

35 שם, 619.

למקום עשר שנים רק כדי להרוג את מי שהעליב אותם, ואני מעז לומר שאחדים מהמתכחשים לדתם אכלו בשר כל השנה, דבר הנחשב לדבר גס ביותר בהודו.³⁶

עמדה ביקורתית זו מופיעה בכמה מקומות בכתביו של ברזאו, ועולה הרושם כי האב הישועי ראה את עצמו כרפורמטור של הנצרות בהורמוז, שנים מועטות לפני פתיחת ועידת טרנטו (1545-1563) והפצת הרפורמציה הקתולית: "מעולם לא ראיתי אנשים אבודים כל כך", הוא כותב, "מקום שבו החטאים היו שכיחים כל כך ונעשו בלי בושה, מקום שבו שמו של ישו היה מושמץ כל כך וכנסייתו אבודה כל כך וכבודה מושפל [...]. [הנוצרים] היו מתביישים לדבר על מותו של ישו מול המוסלמים".³⁷

התופעות שברזאו מדווח עליהן מלמדות על יחס מורכב של הפורטוגלים תושבי הורמוז כלפי האסלאם, חרף הדעות הקדומות השכיחות כלפי דת זו בעולם שממנו באו. כידוע, בדצמבר 1496 הורה המלך מנואל הראשון מפורטוגל לגרש מהמדינה את כל האוכלוסייה המוסלמית, שנחשבה כופרת ועוינת מבחינת הרשויות.³⁸ עשרות שנים אחר כך דיווח גרסיה דה סילבה אי פיגרואה למלך פיליפ השלישי מספרד כי בהורמוז יש רק שלושה או ארבעה משקי בית של פורטוגלים נשואים (casados).³⁹ הכוונה במושג "אדם נשוי" הייתה רק לאדם הנשוי לאישה פורטוגלית, ובשל המחסור בנשים פורטוגליות בקהילות הפורטוגליות בהורמוז נישאו גברים רבים לנשים מקומיות מוסלמיות. ואכן, במרחב האסיאתי היו היחסים בין הפורטוגלים למוסלמים שלווים בדרך כלל, ולעיתים ניכרה אינטגרציה חלקית או מלאה של הפורטוגלים בחברות מוסלמיות. השיח הקתולי האנטי-אסלאמי הרשמי הסתיר מציאות שונה מאוד, שבה התקיימו גוון צורות של דבקות באסלאם בקרב הפורטוגלים, החל מהסתייגות מהנצרות וכלה בהוקעתה.⁴⁰

ברור כי תופעה זו הדאיגה את ברזאו, וסלידתו מהדרך שבה התנהגו החיילים הפורטוגלים במקום בולטת בכתביו.⁴¹ הוא הוטרד ממצבה של הקהילה הקתולית בהורמוז, שהחיילים הפורטוגלים היו חלק ממנה, משום שלא הצליחה לשמור על מסורתיה ועל זהותה. הוא משווה את בני הקהילה ליהודים בגלות בכל, "אשר אימצו

36 שם, 620.

37 שם, 622.

38 François Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims of Portugal: King Manuel I and the End of Religious Tolerance (1496-7)* (Leiden: Brill, 2007)

39 Turley and Souza, *The Commentaries of D. García*, 262

40 Dejanirah Silva Couto, "Some Observations on Portuguese Renegades in Asia in the Sixteenth Century", in *Vasco da Gama and the Linking of Europe and Asia*, eds.

Emily Booth and Anthony Disney (New Delhi: Oxford University Press, 2000), 178

41 Wicki, *Documenta Indica*, 1:663-664

את המנהגים של הפגאנים, סירבו לחזור לירושלים והעדיפו לנטוש את אלוהים ולהישאר עם המקדשים (pagodes) של הפגאנים.⁴² עוד מוסיף ברזאו וקובל על שהנוצרים מתערבבים עם מוסלמים, עם יהודים ועם פגאנים: "כאשר הדלתות היו סגורות הם היו אוכלים ומשוחחים אלו עם אלו [...] עולה רצון לבכות, ולו בשל הגילוי שכמה ילדים נוצרים נעשו מוסלמים רק כיוון שאימהותיהם מוסלמיות".⁴³

אל מול התיאורים האלה ברזאו מציג את עצמו כאדם המעורר הערצה ואדיקות בקרב המאמינים, ולדבריו הם מעולם לא ראו דוגמה ראויה כל כך של חיים נוצריים.⁴⁴ האב הישועי מתאר בהרחבה כיצד תושבי המקום מגיבים בהתלהבות להטפותיו, וכיצד הוא מצליח לפתח אדיקות בקרב הנוצרים המקומיים. ברזאו מתגאה בהשפעתו על רגשותיהם הדתיים של אנשי הכמורה המקומית, שהחלו לצאת לרחובות בערבי שבת בשירת פיוטים ותפילות. לפי תיאורו, תהלוכות פומביות של כמרים נושאי נרות וקטורת גרמו להתפרצות של רגשות דתיים בקרב האוכלוסייה הנוצרית המקומית.⁴⁵ אחרי תיאורה של הורמוז כארץ של חוטאים, מוסיף ברזאו וכותב שהורמוז היא מקום שחסרים בו סדר והיגיון וגבולותיו פרוצים:

כאן, אם אתה נופל, איש לא ירים אותך [...] אין לך גם חדר אוכל; לעולם אינך ישן במיטה בבית, אלא על הגג; והלילות כאן חמים יותר מהלילות החמים של גינאה [...] בקווימברה אתה אוכל בזמנך, כאן אין לך דבר משלך: [בקווימברה] נמצאים האחים [של המסדר], כאן אין לך אח, אין ספרים, אין אוכל, אין שינה, אין לבוש, אין זמן, אין מיסה ואין לך חיים משלך. הכול זר לאדון העולם.⁴⁶

ברזאו רואה בנסיבות האלה הזדמנות לפיתוח מידות של שקט ושלווה. לעומת קווימברה, המצב הכאוטי בהורמוז מאפשר, לדבריו, תהליך של התבוננות: "כי אין לך איש לדבוק בו, אלא באלוהים".⁴⁷ חוסר העקביות והמשמעת, ההתבוללות והגבולות פרוצים בקרב הקהילה הקתולית, התוהו ובוהו וחוסר הסדר בניהול חיי השגרה של המקום – כל אלו הם התופעות המרכזיות שהטרידו את ברזאו, המיסיונר הישועי בהורמוז.

שם, 612	42
שם, 657	43
שם, 623	44
שם, 616	45
שם, 603	46
שם.	47

פולמוסים דתיים

כמו אצל ישועים אחרים בני תקופתו, וגם עשרות שנים לאחר מכן, בולטת אצל ברזאו החיבה לפולמוסים בעל פה עם מנהיגי הדתות היריבות – פולמוסים שנחשבו אמצעי להפצת הנצרות. ניכר כי בעבור הישועים המוקדמים הייתה מטרתם של הפולמוסים האלה רכישת השכלה טקסטואלית במקורות הנצרות, פיתוח מסירות אמיתית כלפי האל ואדיקות עמוקה.⁴⁸ בעבורם הייתה ההשכלה נתיב אל האמונה העמוקה, אל המוסר הטוב ואל שלמות האמונה בישו. המעלות האישיות ולמידת המקורות הנוצריים נחשבו חיוניות להצלחת המיסיון.⁴⁹ שני היסודות האלה נחשבו יסודות מהותיים בפעילות המיסיונרית, אם כי בכל חברה ובכל הקשר היה אפשר להעדיף את אחד היסודות. למיסיונרים שהגיעו להודו, לדוגמה, לא היה "צורך בהשכלה רבה בספרות כדי להמיר את דתם של הפגאנים, שכן אנשים אלו הם ברברים ובורים. מיסיונרים בעלי השכלה תרבותית בינונית, אבל בעלי כוח ותכונות אישיות עילאיות מסוגלים לתת במקרה הזה שירות מופלא לאלוהים אדונו".⁵⁰ ואולם, מנקודת מבטם של המיסיונרים הישועים, חברות מסוימות נחשבו מקבילות לחברות אירופיות ולבעלות זיקה לאותו מודל ציביליזציוני. כך נתפסו, למשל, סין ויפן, וכך גם אתיופיה.⁵¹ מהמיסיונרים שכיחנו ביפן דרש איגנציוס מלווילה, מייסד מסדר הישועים, לא רק מידות טובות, כוח ובריאות גופנית, אלא גם השכלה ומיומנויות טרוריות שיעניקו להם את היכולת להתעמת עם יסודות האמונה של הכופרים ולהפריכם.⁵² במכתביו מיפן ציין פרנסיסקו חוויאר שלדעתו רק אנשים מלומדים צריכים

- Dennis Edmond Pate, "Jerónimo Nadal and the Early Development of the Society of Jesus, 1545-1573" (PhD diss., University of California, LA 1980), 26-52
- 49 לפי התפיסה האיגנציאנית הבסיסית (כלומר זו המבוססת על הגותו של איגנציוס מלווילה), יש קשר הדוק בין מעלות אנושיות והשכלה ספרותית לבין חיים מוסריים ואינטלקטואלים. התכונות האלה היו קשורות זו לזו בכתביו של איגנציוס בכמה הקשרים. בספרדית: "virtud y letras", "talento y virtud", "virtuosos y doctos", "vida buena y doctrina" המילים האלה מחברים בין יושרה מוסרית להכשרה אינטלקטואלית, וראו Julio Luis Martínez, "Virtudes", in *Diccionario de espiritualidad ignaciana*, eds. José García de Castro, Pascual Cebollada, J. Carlos Cupeau, Javier Melloni, Diego M. Molina, and Rossano Zas Friz (Madrid: Mansajero – Sal Terrae, 2007), 2:1777
- Francisco Javier, *Cartas y escritos* (Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1968), 128
- Luis Filipe Barreto, *Os descobrimentos e a ordem do saber* (Lisboa: Gradiva, 1989), 38
- Jesús María Granero, *La acción misionera y los métodos misionales de San Ignacio de Loyola* (Burgos: Bibliotheca Hispana Missionum, 1931), 128

להישלח למקום.⁵³ כאמור, אתיפיה נחשבה גם היא מקום שיש לשלוח אליו מיסיונרים בעלי רמה סבירה של השכלה, שכן על פי התפיסה הישועית הנצרות המקומית הייתה נצרות סכיזמטית, והיה צורך לתקן אותה על ידי "פרשנות נכונה" של כתבי הקודש.⁵⁴ באותה המידה ייעד ברזאו את הלמדנות שלו קודם כול לפולמוס עם היהודים, לאחר מכן עם המוסלמים, ורק לבסוף לפולמוס עם הפגאנים.

ואומנם, מעניינת במיוחד הדרך שבה היה ברזאו נכון להתאים את עצמו לתנאים ולנסיבות שהעמידו מולו כל אחת מהמערכות הדתיות בהורמוז. דרך זו בולטת במיוחד בהחלטתו לקבל את העקרונות, את המקומות ואת המועדים הקדושים של כל אחת מהדתות כדי לנהל פולמוס ראוי ומכובד. אף על פי שברזאו טען כי הוא נכון להתפלמס עם בני כל הדתות, ברור מכתבתו כי הפולמוס עם היהודים תפס אצלו את המקום המרכזי ביותר. במכתביו מובא מידע מפורט ביותר על אודות הפולמוסים עם היהודים, וכן דרשה שלמה שדרש בבית כנסת.⁵⁵

התיישבות יהודית באזורים העירוניים שלחופי המפרץ הפרסי קדמה להגעתו של ברזאו לאזור. בהורמוז ייצרו היהודים יין ועסקו במסחר.⁵⁶ המידע על קיומה של התיישבות יהודית בהורמוז מהמאה השש־עשרה ואילך מבוסס היטב על מקורות עבריים ואירופיים כאחד. נראה כי הקהילה היהודית בהורמוז מוזכרת בפעם הראשונה בספרות העברית במכתבים שנשלחו לרבי משה אלשיך, שד"ר (שליח דרבנן) ופוסק הלכה מצפת, בעניין ביקורו בהורמוז של יהודה גבאי, סוחר יהודי מבורסה שבאימפריה העוסמאנית, שפיתח קשרים עסקיים עם יהודים במפרץ הפרסי. הורמוז נזכרת גם בספר המוסר של הנוסע והמשורר היהודי התימני, זכריה בן סעדיה אל־צ'אהרי, שבילה שישה חודשים מלאים בהורמוז במחצית השנייה של המאה השש־עשרה והותיר דיווח מפורט על שהייתו במקום.⁵⁷ בשנים 1597-1593 דיווח גם הנוסע הפורטוגלי פדרו דה טשיירה על מאה וחמישים משקי בית של יהודים בהורמוז.⁵⁸ לדבריו של הדיפלומט הספרדי

- Javier, *Cartas y escritos*, 23, 403, 406, 410, 436, 445, 447 53
 Leonardo Cohen, *The Missionary Strategies of the Jesuits in Ethiopia* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009), 77-96 54
 Wicki, *Documenta Indica*, 1:698-725 55
 Vasoughi, "The Kings of Hormuz", 93-94 56
 יחיא (זכריה) בן סעדיה בירב יעקב אלצאהרי נע"ג, *ספר המוסר*, ניקד, ערך הוסיף מבוא מרדכי ככה"ר יצהרי (בני ברק: גוש תימן - שגיב מחפוד, 2008), 47-42, 76-72, 126-122; 57
 J. Fischel, "The Region of the Persian Gulf and its Jewish Settlements in Islamic Times", in *Alexander Marx Jubilee Volume on The Occasion of His Seventieth Birthday: English Section* (New York: The Jewish Theological Seminar of America, 1950), 216-217
 Fischel, "The Region of the Persian Gulf", 217 מובא אצל 58

גרסיה דה סילבה אי פיגרוואה, היו היהודים האלה יהודים רק בשמותיהם; הם לא דיברו עברית, והיו בורים בכל הנוגע לדתם, לבד מכמה טקסים שהיו מעורבים בהם רכיבים מטקסים פגאניים ומוסלמיים. עוד הוא הוסיף כי השפה השלטת בקרבם הייתה פרסית, אם כי היו מי שדיברו ביניהם ספרדית. אבות אבותיהם של היהודים האלה, כתב גרסיה דה סילבה אי פיגרוואה, הגיעו מחלב, מטריפולי ומאסתנבול (לשעבר קונסטנטינופול).⁵⁹ השיחות והפולמוסים שניהל ברזאו עם היהודים נערכו הן במפגשים פרטיים, הן בבתי כנסת. הוא שאף לנצר את היהודים באמצעות הוכחות וטיעונים הנובעים מפרשנות המקרא,⁶⁰ ופיתח ציפייה כי אכן יצליח במשימתו.⁶¹ כאמור, הדרושיה עם היהודים הוא המפורט ביותר במכתביו של ברזאו, ומצטייר הרושם כי המכנה המשותף בין האב הישועי ליהודים העניק לו בסיס נוח למדי להפיץ את עקרונות הנצרות. ביסוסן של שתי הדתות על המורשת המשותפת של הברית הישנה אפשרה לברזאו להרחיב את טיעונו יותר משעשה בפולמוסים הקצרים עם המוסלמים, עם ההינדים ועם היוגים – הסגפנים ההינדים. מעבר לכך, כמה מהרבנים וברזאו חלקו מצע תרבותי רחב עוד יותר, משום שרבים מהרבנים בהורמוז היו ממוצא ספרדי או פורטוגלי.⁶² במקרים רבים ברזאו מסביר כי היהודים לא ידעו לפרש נכון את מסריה של הברית הישנה או את סמליה: "מדוע מופיע הדם בטקסים רבים ומהי משמעותו?" הוא שואל. כמו כן, הוא מביא בעקביות מובאות מהברית הישנה שעל פי המסורת פירשו אותם אבות הכנסייה פרשנות טיפולוגית, כלומר שהם מבשרים על בואו של ישו. הוא שב ושואל שאלות רטוריות על הפרשנות הנכונה לפסוקים שונים,⁶³ ומציין בתמציתיות את הפרשנויות שהתפתחו אצל אבות הכנסייה: יצחק הוא פרפיגורציה של ישו, ומכות מצרים הן משל לחטאי האנושות שישו המשיח בא להושיע אותנו מהם. הוא אינו מציין שם מסוים של מחבר כלשהו,⁶⁴ ועם זאת, ברור כי מקור ההסבר שלו בפרשנותם של

Turley and Souza, *The Commentaries of D. García*, 263, 282 59

Wicki, *Documenta Indica*, 1:677 60

שם, 678. 61

"הקהילה היהודית בהורמוז הורכבה מאנשים ממוצא אתני מגוון. היו בהם יהודים מגלות בבל, 62

וגם מהגרים חדשים מספרד ומפורטוגל" (Fischel, "New Sources", 382, 387).

63 לדוגמה, בראשית כב, ו: "וַיִּקַּח אַבְרָהָם אֶת עֵצִי הָעֵלְיָה וַיִּשֶׂם עַל יֶצְחָק בְּנֵוֹ וַיִּקַּח בְּיָדוֹ אֶת הָאֵשׁ וְאֶת הַמַּאֲכָלִית; וַיִּלְכְּוּ שְׁנֵיהֶם יַחְדָּו; שְׁמוֹתָ זֶה, כ: "וַיַּעֲשֶׂה בֶן מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן פֶּאֶשֶׁר צִנּוֹה ה' וַיִּרְם בְּמִטָּה וַיִּהְיֶה אֵשׁ בְּיָדוֹ לְעִינֵי פְרַעֲוֶה וּלְעִינֵי עַבְדָּיו; וַיִּהְפְּכוּ כָּל הַמַּיִם אֲשֶׁר בְּיָאֵר לְדָם; שְׁמוֹת טו, כה: "וַיִּצְעַק אֶל ה' וַיִּוְרְהוּ ה' עַץ וַיִּשְׁלַף אֶל הַמַּיִם וַיִּמְתְּקוּ הַמַּיִם; שֵׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט וְשֵׁם נִסְהוּ".

64 וראו את הפרשנויות לפסוקים האלה אצל אבות הכנסייה: יצחק לפי השקפתם הוא פרפיגורציה של ישו (אוריגנס וקלמנט מאלכסנדריה): Thomas C. Oden and Mark Sheridan, *Ancient Christian Commentary on Scripture: Genesis 12-50*, (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2002), 2:104-105.

אבות הכנסייה. בלי לנמק ברזאו מוסיף שהתשובות שסיפקו היהודים לשאלותיו היו מגוחכות.⁶⁵

בעקבות וולטר פישל חשוב לציין כי מפתיע להיווכח מכתביו עד כמה היה האב הישועי בקיא לא רק בספרי התורה והנביאים ובמזמורי תהילים (שאותם פירש על פי המסורת הכריסטולוגית), אלא גם במקורות רבניים, כגון המשנה, התלמוד, תרגום יונתן בן עוזיאל לתורה, פירוש רש"י ופרשנותם של רבנים נוספים מימי הביניים, שלא את כולם אפשר לזהות בשל הכתיב הפורטוגלי.⁶⁶ למקורות האלה הוא מפנה את הקוראים גם בנוסח הדרשה שנשא בבית הכנסת.⁶⁷

בנוגע לפולמוס עם המוסלמים, היקף המידע שבידינו מוגבל יותר. עם זאת, ברזאו כותב גם על הוויכוח שהוא מנהל ועל ההוכחות שהוא מספק כדי להמיר את דתם של מוסלמים בעלי משקל פוליטי בהורמוז כדי להגדיל את השפעתו במקום. הוא אף טען כי המלך נטה להתנצר, אך הוא מתנהל בזירות כיוון שהוא חושש ממהומות שמהלך כזה עלול לעורר בקרב התושבים המוסלמים המקומיים.⁶⁸ עוד דיווח ברזאו על תוצאות של ההשקעה שלו בחינוך הילדים הנוצרים והעיד כי הם לומדים להתפלל, מנהלים ויכוחים עם מוסלמים, ואף משתמשים בטענה הבסיסית כי אין ישועה ללא טבילה כדי לשכנע אותם להמיר את דתם.⁶⁹ מצטייר הרושם כי הפולמוסים התנהלו באווירה מנומסת ואף ידידותית: המוסלמים מביאים לברזאו ספר קוראן מקושט בנרות רבים, מכבדים אותו ומנשקים את ידיו ואת בגדיו.⁷⁰

מצרים ורואה בישו מי שבא להושיע את העולם מחטאים אלו: Thomas C. Oden and Joseph T. Lienhard (eds.), in collaboration with Ronnie J. Rombs, *Ancient Christian Commentary on Scripture: Exodus, Leviticus, Numbers, Deuteronomy* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2001), 3:44. לטענת אמברוסיוס, "מים ללא הטפה לצלב של האלוהים לא יועילו לגאולה בעתיד. אבל לאחר שהמים יקודשו על ידי סוד הצלב המושיע, הם יתאימו לשימוש [בטקס] הטבילה וגביע הגאולה". שם, 83-84.

Wicki, *Documenta Indica*, 1:678-679 65

ברזאו מביא ציטוטים רבים של דברי חכמים בשפת המקור - ארמית ועברית - בעיקר בדרשה שנשא בבית הכנסת. בין השאר, הוא מזכיר את Rabi Hal haz, Moise Abudāch, Zimiby Sadoch, Rabi Salmon, Rabi Salamon, Rabi Fatuhel, Raby Aldahar, Rabi Baruch, Rabi Enoch, Rabi Liumdar, Rabi Adan, Rabi Elchana, Rabi Joaide, Jonatam abem Iziel. ראו Wicki, *Documenta Indica*, 1:707-711

ברזאו עצמו תיעד את הדרשה כולה, ראו שם, 698-725. 67

שם, 650. 68

שם, 675. 69

שם, 677. 70

על תוכנם של הפולמוסים עם ההינדים נותרו עדויות מועטות בלבד. נראה כי שימשה כאן אותה התפיסה שהנחתה את פרנסיסקו חוויאר, ולפיה המעלות האישיות והמידות הטובות של המיסיונר הן בעלות משקל רב בתהליכי המרת דת אצל הפגאנים בהורמוז, כמו בהודו. ברזאו ממעט להזכיר את ההינדים, ובמקומות הספורים שהוא מזכיר אותם הוא מכנה אותם פגאנים (Gentiles), ומתאר אנשים הדואגים לפרות, סוגדים להן ומאפשרים להן לשוטט ברחובות בחופשיות. הוא מוסיף כי מדובר באנשים צנועים צניעות קיצונית, שאינם אוכלים בעלי חיים אלא צמחים בלבד, ומציין כי הם דבקים באמונות טפלות רבות, ובהן הטקס ההינדי הנקרא "סאטי", שברזאו מתאר אותו בלי להזכיר את שמו – טקס שבו, לדבריו: "כאשר הבעלים מתים, שורפים את נשותיהם בעודן בחיים".⁷¹ בדבריו על ההינדים מביא ברזאו רעיון המופיע גם במקורות אחרים, רעיון שמיסיונרים אירופים הביעו בפעם הראשונה לאחר המאה השש־עשרה. במקרים רבים הנימוקים שמביאים הפרשנים המיסיונרים לטקסים או לסמלים של בני דתות אחרות, טקסים וסמלים שהם נוצרים במקורם, הם בורות ושכחה. הם רואים בסמלים האלה עקבות של הדת הנוצרית ומשערים שהיה קשר קדום בינם לבין הדוקטרינה "הנכונה". לטענתם, בניגוד לפולחן האל, שיש לו אופי היסטורי, פולחנם של אלים אחרים מאופיין בהיעדר היסטוריה; עבודה זרה קשורה בקשר בל יינתק לשכחה, ואילו אלוהים מבקש שוב ושוב זיכרון. המיסיונרים מזהים את העיוות, כביכול, שעברו הסיפורים המקראיים אצל עמים שאיתם הם יצרו קשר, עיוות שהוא לדבריהם רכיב בלתי נפרד מהשכחה. כלומר, גם עמים אלו קיבלו את הבשורה בדרך זו או אחרת, אך חלק מהמידע עוות. למשל, פרנסיסקו דה אזברדו הישועי כתב על הטיבטים ש"הם אינם מורים [מוסלמים], אלא שדווקא כלפיהם יש סלידה. הם אינם פגאנים ולא נוצרים. החוק השגוי אצלם נובע במקורו מהנצרות, אך מכיוון שהוא ניתן להם בכתב יד והם מתרגמים אותו במהלכן של מאות בשנים, הם הוציאו ממנו את מה שלא היה לטעמם והכניסו בו שקרים אין־ספור".⁷²

71 שם, 647. על אודות המנהג הזה, ראו גם Edwards Thompson, Sutte: *A Historical and Philosophical Enquiry into the Hindu Rite of Widow-Burning* (London: George Allen & Unwin Ltd., 1928), 36; Dorothy K. Stein, "Women to Burn: Sutte as a Normative Institution", *Signs* 4 (1978): 253-268 שהטקס מתקיים בהסכמת האישה. ראו, לדוגמה, Thompson, Sutte, 52-56. על ביטול המנהג במסורת ההינדית בראשית המאה התשע־עשרה, ראו Lata Mani, *Contentious Traditions: The Debate on Sati in Colonial India* (Berkeley: University of California Press, 1998); Klaus K. Klostermaier, *Hinduism: A Short Introduction* (Oxford: Oneworld, 2000), 129-130

72 Hugues Didier, *Os portugueses no Tibete. os primeiros relatos dos jesuítas, 1624-1635*, trans. Lourdes Júdice (Lisboa: Comissão Nac. para as Comemorações dos Descobrimientos Portugueses, 2000), 189

גישה דומה נוקט ברזאו כאשר הוא כותב על אמונתם של ההינדים: "יש [בה] עקבות של השילוש, שהם ירשו, כנראה, מהפילוסופים: הכוח הוא של האב, החוכמה של הבן, והחסד של רוח הקודש".⁷³

מעניין לציין כי במהלך תיאור הוויכוחים של ברזאו עם יריביו הולכת ומתפתחת אצלו גישה פרדוקסלית, הסותרת את התפיסה הבסיסית שלו שהורמוז הוא ארץ אבודה ותושביו חוטאים גדולים. מיחסו האישי אל בני שיחו עולה כי הוא לא רק מכבד תכונות אישיות ודתיות של בני דתות אחרות, אלא אפילו מהללן.

מידותיהם הטובות של בני שיחו של ברזאו

לאורך כל כתביו בולטת הערכתו הרבה של ברזאו לחלק גדול מבני שיחו, יהודים, מוסלמים ויוגים. כפי שהוזכר לעיל, מן ההתחלה ברזאו מציג את רשימת המעלות החינוכיות, לשיטתו, לעבודתו של איש דת בהורמוז ומהלל אותן. במכתב ששלח בשנת 1549 הוא מזכיר את מעלות הענווה, העוני, הצניעות והצניעות, שהן לדעתו הדרך לדעת את האל ולהשיג חירות ועושר עליונים.⁷⁴ מעלות אלו היו, למעשה, העדשה שדרכה בחן ברזאו את היוגים באי. הוא שיבח את המעלות של היוגים, ואמר שהם חיים "בהתנזרות בתוך מערות אפלות מאוד; בהרבה עוני וצניעות, אשר בלעדיהם טענו כי אי אפשר לדעת את האל".⁷⁵ אם כן, למרות "האמונות הטפלות הרבות" של היוגים,⁷⁶ ברזאו ראה בהם אנשים צנועים, והצניעות והעוני שנהגו תרמו ליחסו החיובי אליהם. ברזאו ראה בהם סגפנים עילאיים, שכמו הנוצרים, קידמו אחדות עם אלוהים בשפלות רוח. בהיותו חלוץ ישועי בהורמוז, נקט ברזאו גישה אמפטיית למסורת הסגפנית ההינדית שהביאו היוגים, והוסיף: "הם רוצים לשהות איתי כל הזמן, יש להם אהבה גדולה והערכה כלפיי, והם רואים בחיים שלי חיים של יוגי".⁷⁷

73 Wicki, *Documenta Indica*, 1:629

74 שם, 653. בשל החשיבות הרבה שייחס לתכונת הצניעות, חתם ברזאו את מכתביו במילים: "משרת לא ראוי של כולם". הוא נהג להתייחס אל עצמו כאל עבד של המסדר, תולעת עשויה מחומר נחות ומגעיל, חוטא אומלל ושד. כמו כן, הוא ייחס את כל הישגיו למסדר, וסבר שהוא עצמו חסר משמעות; ראו 90, Alonso Romo, "Gaspar Barzeo",

75 אחת העדויות הישועיות המוקדמות ביותר שבידינו על חיי היוגים היא הערותיו של האב ברזאו מהורמוז על המאפיינים, התכונות והמנהגים של הסגפנים ההינדים האלה. ראו גם Wicki, *Documenta Indica*, 1:676; Leonardo Cohen, "Los primeros jesuitas frente a los renunciates en la India: descripciones y ambivalencias", *Lusitania Sacra* 25(2012): 83-100

76 Wicki, *Documenta Indica*, 1:676

77 שם.

כאמור, לברזאו היו קשרים הדוקים גם עם רבנים בהורמוז, ואף בהם הוא ראה אנשים בעלי מידות טובות. הם היו חביבים עליו והזמינו אותו לארוחות ולחגים.⁷⁸ עוד הוא הדגיש כי הם בעלי חוכמה ואדיקות דתית. על הרב יוסף הוא כתב: "הוא מגלה אהבה רבה כלפיי, הוא נפעם מהעוני ומהאדיקות של מסדרנו. הוא מראה רצון רב לשוחח איתי. הוא מגיע לעיתים קרובות לביתי ומפרש לפניי פרקים של הברית הישנה כדי להוכיח את דבריו".⁷⁹ לדעתו היה הרב שלמה הרב הבקיא ביותר בהורמוז, והוא מציין כי הוא מתפלל בבית כנסת אחר מזה שהרב יוסף מתפלל בו. "הוא מגלה כלפיי אהבה גדולה",⁸⁰ כתב ברזאו על הרב שלמה. בפסקה אחרת הוא מרחיב על יחסם של היהודים כלפיו: "היהודים מגלים כלפיי אהבה רבה כל כך עד שנראה לי שאגיע לבתי הכנסת שלהם כדי לקרוא בתורה ולהסביר להם את שגיאותיהם. נדמה לי שהם מוכנים לכך בשל ההערכה הרבה שיש להם כלפי מסדרנו".⁸¹

מעניין לראות כי לצד הביקורת הנוקשה של ברזאו על הערבוב בין הדתות, הוא מזכיר את דברי הביקורת שנמתחו עליו משום שהסכים לשבת בארוחות שיהודים היו מזמינים אותו אליהן: "המפקד, מנואל דה לימה, והעם ביקשו ממני שלא אשב לאכול איתם".⁸² בדבריו על המוסלמים משתמעת במקרים רבים גישה דומה, אמפטית וחיובית. ברזאו טוען כי עם "המוסלמים הבכירים ביותר" הוא דיבר הרבה על עוני וצניעות: "אוהבים אותי מאוד ומגלים יראת כבוד כלפיי [...] אני מופתע מאוד מכך שאין שונאים אותי. אני מרגיש בטוח ביותר בעת שאני מהלך בלילות בעיר. אני פוגש את כל המוסלמים (מזרים), והם מפנים את הדרך בעבורי".⁸³ נוסף על כך, ברזאו מהלל את המוסלמים על תכונת הסבלנות ומייחל שסגולה זו תשרור גם בקרב הנוצרים.⁸⁴ בלי ספק, הסבלנות נחשבה לאחת המעלות העליונות אצל הישועים. בלקסיקון המבוסס על כתביו של האב איגנציוס מלויולה הסבלנות קשורה קשר הדוק למושג צניעות: הסבלנות עצמה היא הצניעות, והיא באה לידי ביטוי בקשיים שמביאים החיים השגרתיים.⁸⁵ ייחוס סבלנות קיצונית למוסלמים מעניק נקודת זכות נוספת לתושבים עצמם, מעבר לשיוך הדתי שלהם או למעמד של אמונתם. ברזאו טוען גם כי המוסלמים אוהבים מאוד לדבר

78 שם, 677.

79 שם, 626.

80 שם, 626-627.

81 שם, 627.

82 שם, 678.

83 שם, 628, 683.

84 שם, 630.

85 German Arana, "Paciencia", in *Diccionario de espiritualidad ignaciana*, eds. José García de Castro et al. (Madrid: Mansajero – Sal Terrae, 2007), 2:1390

איתו על עוני. האב הישועי מדגיש שוב ושוב את המעלה הזאת, שהיא אחת המעלות העליונות בעיניו, ומציין את הקרבה בין המוסלמים המקומיים לבינו בנושא הזה.⁸⁶

מסקנות

עשרות שנים לפני הגעתו של ברזאו להורמוז החלו המיסיונרים שיצאו לעולם החדש לכתוב את הדיווחים האתנוגרפיים הראשונים. כמו הטקסט החלוצי של ברטולומה דה לאס קאסס, כומר ספרדי מהמסדר הדומיניקני, על העמים הילידים במקסיקו וב"מלכות המשנה של ספרד החדשה" ביבשת אמריקה, ברזאו מבליט בכתביו את התכונות החיוביות של מי שמבחינה טקסית ואמונית נחשבו יריביו. אכן, במאה השש־עשרה ניכרים הניסיונות הראשונים של נוצרים אירופים להעניק לגיטימציה דתית לטקסים שנערכו בעולם שהיה זר להם עד אז. זה היה דפוס חדש שבישר את ראשיתו של חקר הדת מנקודת מבט אתנוגרפית, פנומנולוגית ואנתרופולוגית.⁸⁷ כפי שטען לאס קאסס ביחס לילידים האמריקנים במקסיקו, אדיקותם הדתית ומסירות נפשם ראויות לשבח, בלי קשר לשאלת האמונה הנכונה ולאל שהם פונים אליו:

אדיקותם הגדולה היא מעשה של רצון טוב, המניע את האנשים למסור את עצמם לחלוטין לאל ולשרת אותו. זוהי המשמעות העיקרית של הדת, של הסגולה [...] כי אצל האנשים האלה היה מושג הטוב מדויק וברור כל כך, ויתרונות השמש, שהייתה בעיניהם כאלוהים, ושל האלים האחרים שהאמינו בהם, בולטים כל כך, עד שהפגינו סלידה מכל תכונה של שחצנות והוכיחו את עצמם שהם אנשים צנועים, פשוטים ואדוקים, אנשים דתיים ביותר.⁸⁸

אכן, דה לאס קסס מהלל את התכונות של הילידים האמריקנים ומעריך את הפרקטיקות הדתיות שלהם. את תכונותיהם אלו הוא מציין אחת לאחת: איוון, סדר, מתינות, צניעות, שלוה, רוגע, שתיקה, דמעות, סיגוף, אדיקות, פשטות וענווה.⁸⁹

Wicki, *Documenta Indica*, 1:683-684 86

Guy G. Stroumsa, *A New Science: The Discovery of Religion in the Age of Reason* (London: Oxford University Press, 2010), 14-38 87

Bartolomé de las Casas, *Los Indios de México y Nueva España: Antología*, ed. Edmundo O'Gorman (México: Editorial Porrúa, 1982), 113-114 88

"Toda templanza, toda orden, reposo, modestia, sosiego, gravedad, silencio, lágrimas, mortificación, devoción, simplicidad y humildad" (שם, 118). 89

אפשר לראות ניסיונות דומים להבין עולמות חדשים בקרב מיסיונרים שחדרו למקומות שהיו בלתי ידועים לעולם הנוצרי עד אז, למשל, באוקיינוס ההודי ובמזרח הרחוק. כזה היה גם גספר ברזאו, וגם אצלו אפשר לזהות את ההתלבטויות שניכרו אצל אחיו במסדר שבעולם החדש. מצד אחד, אפשר להבחין בכתביו בקושי להגדיר זהויות דתיות זרות שלא תאמו לגמרי את ההגדרות הדתיות שהיו המוכרות לו; מצד שני, הוא מצליח להגדיר קהילות דתיות מסוימות שהוא נחשף אליהן מתוך עולם המושגים שלו. ניכר כי הוא התקשה במיוחד אל מול תופעת הערבוב בין האוכלוסיות, והיא עוררה אצלו בלבול וחוסר נחת.

בהקשר הזה המושג "דת" מציין נטייה אישית וכוונה אישית, שבעולם המושגים המערבי אפשר לתאר במונחים כגון "אדיקות", "יראת כבוד", "אמונה" וכו'.⁹⁰ ברזאו מעריך את המעלות הדתיות של בני שיחו, וכך הוא נוהג כלפי היהודים, ההינדים והמוסלמים כאשר פוגש אותם אישית. אולם כאשר הוא מדבר על מערכת מאורגנת, על מוסד או על קהילת מאמינים מחוץ לכנסייה, המעלות האלה מאבדות משקל ואינן זוכות אצלו ליחס ראוי.

ברזאו הניח כי כדי להצליח במפעל הפצת הנצרות בהורמוז אין צורך במילים רבות, אלא בהקפדה על התנהגות לפי עקרונות היסוד של הנצרות, כגון מוסריות וענווה, שהן קרובות מאוד לדגם שעיצבו היוגים. אפשר לומר כי ברזאו סבר שהמסירות במפגשים עם היוגים בולטת מעבר לכל ניסיון להגדיר את תוכן האמונה. כמתבונן מבחוץ הוא ראה דרך חיים שתכונותיה וסגולותיה ראויות לשבח: היוגים, הנזירים שהילכו על הארץ כשהם מכוסים באפר וניהלו חיים של עוני וצניעות, חיקו בעיניו את אורחות חייו של ישו.

אכן, מכתביו של ברזאו מציגים נקודות מבט שבימינו נראות סותרות. נראה כי מדובר בשתי דרכים חלופיות להרהר בסביבתו: מצד אחד, הקשר הרגשי והמגע האישי עם אנשים שפגש גרמו לו לפתח יחס של הערכה לסגולות אנושיות, תכונות שהוא העריך בהיותו ישועי, בלי קשר להשתייכות הדתית של בני שיחו, כמו סבלנות, צניעות, ענווה, אדיקות, מסירות, סגפנות; מצד אחר, תפיסתו התאולוגית גרמה לו לבקר את החברה חסרת הסדר והמשמעת, שאינה מכבדת גבולות או מעמד. תפיסה תאולוגית בולטת גם בתיאוריהם של אנשים אחרים שביקרו בהורמוז במאה השש-עשרה. גרסיה דה סילבה אי פִיגְרוּאָה אף מתאר כיצד יהודים, מוסלמים ופגאנים מתערבבים אלו עם אלו בטקסי קבורה, בלי להבדיל בין מקיימי הטקס למשתייכים לדת אחרת.⁹¹

Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of the Religion* (New York: Mentor Books, 1964), 51

Turley and Souza, *Commentaries of D. García*, 274 91

מעבר לכך, אפשר להתרשם כי ברזאו הוטרד במיוחד מהמתירנות של בני הקהילה הנוצרית ממוצא פורטוגלי. הוא האמין בעיקרון היסודי שאין ישועה מחוץ לכנסייה, והערבוב ויחסי הגומלין בין חברי קהילות דתיות שונות היו בעיניו שערורייה. עם זאת, ראוי לציין כי למרות כל זאת, במהלך שלושת שנותיו בהורמוז השתתף ברזאו השתתפות פעילה באינטראקציה הזאת: הוא ביקר את חבריו היהודים ואף דרש בבית הכנסת שלהם, מוסלמים הזמינו אותו לבקר במסגד החשוב ביותר בהורמוז, והוא התארח והתכבד אצל היוגים. אל מול ביקורתו כלפי ארץ החטאים שבה מתערבבים כולם עם כולם, ברזאו הדגיש שהשתתף בעצמו במפגשים האלה במרחבים שונים, אפילו במקומות הקדושים של הדתות האחרות. עדותו של ברזאו מלמדת הרבה על אורח החיים בהורמוז בתקופה ההיא, אך גם על המאפיינים הרוחניים והאינטלקטואלים של בני הדור הראשון של המיסיונרים הישועים שפגשו בפעם הראשונה בעולמות חדשים.